

Een *Fundgrube* voor de historische wetenschap: de Althusius-Bibliografie

Recensieartikel door

THEO VEEN

Hans Ulrich Scupin en Ulrich Scheuner, ed., *Althusius-Bibliographie. Bibliographie zur politischen Ideengeschichte und Staatslehre, zum Staatsrecht und zur Verfassungsgeschichte des 16. bis 18. Jahrhunderts*, bewerkt door Dieter Wyduckel (2 dln., Berlijn: Duncker & Humblot, 1973, I, i-lviii + 1-612 blz. + 4 blz. foto's, II, blz. 613-1084, gebonden, beide delen samen DM 360,-, ISBN 3 428 02971 2).

'Die Althusius-Gesellschaft hat sich bei ihrer Gründung die Aufgabe gesetzt, ausgehend von Leben und Wirken des Althusius ... breitere Ansätze für das Verständnis der Epoche des frühmodernen Staates, des rationalen Naturrechts und der Grundlegung der modernen politischen Theorie zu schaffen', aldus Ulrich Scheuner op de eerste bladzij van zijn 'Einleitung' (xix). Reeds door de constituerende vergadering (30 oktober 1959) werd besloten ter verwezenlijking van dit doel een breed opgezette bibliografie van bronnen en literatuur samen te stellen. Met behulp daarvan zou dan een kritische uitgave van Althusius' geschriften verzorgd kunnen worden. Op basis van een door acht geleerden samengesteld rapport werd op de eerste vergadering van de leden der Gesellschaft in oktober 1962 gediscussieerd over opzet en omvang van de bibliografie. Nadat verschillende nieuwe rapporten waren uitgebracht, werd de vijfde versie tenslotte op 8 januari 1966 door de tweede ledenvergadering aangenomen (xi-xiii). Zo kon in 1973 de wetenschap worden verrijkt met een keurig verzorgd werk in twee banden, dat, behalve een in drie afdelingen verdeelde bibliografie, in deel I een 'Vorwort' van Scupin (xi-xviii), een 'Einleitung' van Scheuner (xix-xxxiii), 'Hinweise für den Benutzer' van Wyduckel (xxxiv-xxxix), een reeks 'Bibliographische Verzeichnisse'(xl-lvii), Errata (lvii) en vier bladzijden illustraties bevat, en in deel II een register van personen (915-1039) en van zaken (1040-1084).

Het lijkt geen twijfel dat menig onderzoeker van de *Althusius-Bibliographie* (verder te citeren als *A-B*) veel profijt zal hebben. Want zoals de ondertitel van het werk al aangeeft is de hoofdtitel veel te eng, om niet te zeggen misleidend. In de eerste afdeling (1-9) worden de door Althusius gepubliceerde geschriften beschreven met inbegrip van alle bekende herdrukken en van de door Brugmans en Wachter en door Friedrich uitgegeven brieven. Een groot stuk van de tweede afdeling ('Leben und Wirken des Althusius', 10-116) staat al in een betrekkelijk verwijderd verband tot de grote geleerde. En de derde afdeling ('Zur politischen Ideengeschichte und Staatslehre, zum Staatsrecht und zur Verfassungsgeschichte des 16. bis 18. Jahrhunderts', 117-911) heeft met Althusius niet meer te maken dan met bijvoorbeeld Pufendorf of Thomasius: ze omvat bronnen en literatuur betreffende tal van Europese landen en de Engelse koloniën in Amerika. Nederland is daar niet bij, doordat het, evenals onder andere Zwitserland en Oostfriesland met de stad Emden, wordt gerekend tot de 'Für Althusius wichtige Landschaften und Orte' (rubriek C van de tweede afdeling, 26-116; zie voor de noordelijke Nederlanden: 77-116). Doordat men in de *A-B* bovendien tal van inlichtingen betreffende Duitse, Nederlandse en Zwitserse universiteiten

- academie-geschiedenissen, matrikels etc. - en godsdienstige en kerkelijke problemen aantreft, is dit werk een ware *Fundgrube* geworden, een onmisbaar naslagwerk voor iedere historicus die zich met de betreffende periode bezig houdt.

De bewerkers hebben geen volledigheid nagestreefd.

Die gebotene Auswahl der Literatur wird nicht allen Benutzern gleich einleuchten. Es ist auch nirgends, etwa bei den Angaben über die Editionen führender Autoren, Vollständigkeit angestrebt. Aber es darf erhofft werden, dass die Bibliographie überall dem Leser die nötigen Nachweise gibt, um zu den wesentlichen Veröffentlichungen und zu denjenigen Ausgaben eines älteren Schriftstellers vorzudringen, von denen aus sich weitere Einzelheiten erschliessen lassen¹.

Dat bij de literatuuropgaven volledigheid onmogelijk is, spreekt vanzelf. Nu kan men bij het maken van een keuze de stelregel volgen alleen de meest recente en de belangrijkste literatuur op te nemen, maar welke bibliograaf is in staat vast te stellen wat wel en wat niet belangrijk is? Nadat Wyduckel medewerker van de Althusius-Gesellschaft was geworden, heeft hij er voor gezorgd

dass aus dem von dem früheren Assistenten der Gesellschaft, Herrn Wiesier ... zusammengestellten ersten Fundus ein karteimässig geordnetes Rohmanuskript von etwa 60.000 Karten entstand, das durch Auswahl und entsprechende Verweisungen zu einem überschaubaren Material von etwa 16000 Titeln im vorliegenden Band konzentriert werden konnte².

Gezien de vele a-,b- en c-nummers zullen het er wel een paar duizend meer zijn. Hoe Wyduckel het materiaal heeft uitgedund wordt niet verteld en de vraag of de noodzakelijke beperking op de juiste manier is bereikt, lijkt gewettigd. 'Die Forschung hat sich lange damit begnügt, die massgebenden Autoren und ihre Schriften zu untersuchen, und hier besteht eine grosse Literatur', aldus Scheuner, en hij constateert, mijns inziens terecht:

Es fehlt aber noch oft an einer Übersicht der Breite der literarischen Quellen, die vielfach erst die Leistung der bedeutenden Theoretiker verständlich macht, die aber auch zeigen kann, in welcher Richtung sich die allgemeine Einstellung bewegte (xxvii).

In dit licht beschouwd behoren alle staatsfilosofische, staatsrechtelijke en politieke geschriften uit de betreffende periode, voorzover nog op te sporen, in de A-B opgenomen te zijn. Ik heb de indruk dat daar ook naar is gestreefd. Toch ontbreekt er wel het een en ander. Voor Duitsland zijn, behalve de in mijn proefschrift³ vermelde *Epistola ad amicum* van J. N. Hert (1703) en de beide boekjes van M. B. Kettwig bijvoorbeeld te noemen Johannes Gröningius, *Bibliotheca Universalis...*, en Christianus Matthaeus Knesebeck, *Prodomus jurispublici universalis...*⁵.

1. 'Einleitung', xxxiii.

2. 'Vorwort', xvii.

3. T. J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (diss. Groningen; Zwolle, 1976).

4. Johannes Gröningius, *Bibliotheca universalis seu codex operum variorum qualia sunt I. Diss. de naevijuris Romani. II Bibliotheca juris gentium. III. Historia jurisprincipum: &c. IV. Historia expeditionis Russicae Caroli XII Suec. Reg. V. Historia expeditionis Britannicae ex numismate Brandenburgico. VI. Historia Cycloëidis, contra Pascalium, mathematicum Gallum. Dicata Augustae Memoriae, Sereniss. Elect. & Principum Brunsvico-Luneburgens* (Hamburgi, 1701; aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag).

Voor Engeland mist men de in mijn proefschrift (100 noot 1, 367) gebruikte, door Aaron en Gibb verzorgde editie van in handschrift bewaard gebleven materiaal van John Locke. Voor Nederland valt bijvoorbeeld te wijzen op Petrus Bondam *Oratio secularis de Foedere Trajectino* ...⁶ en A. Kluit, *Academische redevoering, over het misbruik van 't algemeen staatsrecht* ...⁷ en Gerard Noest, *Het algemeen staatsrecht* ...⁸.

Zal men het feit dat deze - en tal van andere - titels in de *A-B* niet te vinden zijn niet op rekening van de noodzaak tot beperking mogen schrijven, met de dikwijls zeer beknopte vermeldingen van titels en herdrukken is dit stellig vaak wel het geval (vgl. xxxviii). Overigens acht ik het niet uitgesloten dat menigmaal het feit dat de verschaft informatie al te summier uitgevallen zijn wordt veroorzaakt door onwetendheid van de bewerkers van de *A-B*. Mijns inziens hadden van de geschriften die als in de *A-B* thuis horende bronnen gelden alle nog te achterhalen edities vermeld moeten worden. Het doet daarbij - men herinnere zich Scheuners verzuchting over het ontbreken van een 'Übersicht der Breite der literarischen Quellen' - niet ter zake of de auteur in kwestie al of niet tot de grote autoriteiten gerekend wordt. De samenstellers van de *A-B* mogen er naar gestreefd hebben 'um zu den wesentlichen Veröffentlichungen und zu denjenigen Ausgaben eines älteren Schriftstellers vorzudringen, von denen aus sich weitere Einzelheiten erschliessen lassen' (zie boven), het is hun, zoals nog wel zal blijken, niet altijd gelukt om het hier geformuleerde doel te verwezenlijken. Hoe zou het ook? De bibliograaf is in het algemeen niet de aangewezen man om vast te stellen welke werken of edities de onderzoeker het best kan gebruiken. Hij moet uitvoerige en betrouwbare inlichtingen verschaffen in een bruikbare vorm. Ik betreur het daarom dat de *A-B* de gebruiker soms nuttige informatie onthoudt. Van Boxhorns *Institutiones Politicae* (Goslar, 1656) wordt wel een in 1702 te Utrecht verschenen herdruk met aantekeningen van Georg Horn vermeld, maar er wordt helaas niet bij verteld dat deze editie een (niet oninteressante) 'Praefatio' van de Utrechtse professor in de filosofie (en,

5. Christianus Matthaeus Knesebeck, *Prodromus juris publici universalis, magna eruditorum expectatione diu desiderati, continentis praetensiones illustres Imperatoris & Imperii, regum, principum ac reipublicarum totius Europae, majori operi praemissus ad vindicanda S. R. J. jura adversus Mezeraeum, Hadr. Valesium, David. Blondellum, aliosq; veluti primipilares jurium et rerum Gallicarum scriptores, quorum lapsus ea, qua par est, modestia deleguntur, rationibus ex historia, jure naturali et gentium petitis confutantur, cunctaq; diplomatibus non unis ex archivis depromptis, Limnaeo et Conringio nunquam visis, demonstrantur ac corroborantur* (Rodopoli, 1700; aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag).

6. Petrus Bondam, *Oratio secularis de Foedere Trajectino, publice habita d. 29. Januarii anni MDCCLXXIX. In auditoria majori Academiae Trajectinae, ipso loco, quo annis abhinc ducentis Foedus illud feliciter fuit initum* (Trajecti ad Rhenura, 1779; aanwezig in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden).

7. A. Kluit, *Academische redevoering, over het misbruik van 't algemeen staatsrecht, of over de nadeelen en onheilen, die uit het misbruik in de beoefeninge voor alle burgermaatschappijen te wachten zijn. Uitgesproken op 's lands Hooge School te Leiden, op Maandag den 9. Febr. 1784. bij de nederlegging van zijnen post als Rector Magnificus* (Leiden, 1787; aanwezig in U. B. Groningen).

8. Gerard Noest, *Het algemeen staatsrecht, gebruikelijk in tyden van Vrede en in den Oorlog, opgehelderd uit de reden en het recht der natuur en der volken, volgens de orde en schikkinge van des Heeren Hugo de Groot's Recht des Oorlogs en Vredes, en toegepast op de voornaamste gebeurtenissen in de oude en nieuwe historien te vinden, in 't byzonder op de Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden; doormengd met veelerlei staatkundige aanmerkingen en regelen aangaande het burgerlyk bestier* (Amsteldam, 1753; aanwezig in U. B. Groningen).

althans in naam, ook in de theologie) Gerard de Vries bevat (nr. 1501; vgl. mijn *Recht en nut*, 82-83, 142, 233-234). En de gebruiker, die onder nr. 1445 de op 6 juli 1596 uitgesproken maar pas in 1967 uitgegeven inaugurale oratie van de Groninger professor iuris Mello Brunsema aantreft, zou er bij gebaat kunnen zijn te weten dat het hier gaat om een fotomechanische weergave van des sprekers handschrift, doorschoten met een Nederlandse vertaling en voorzien van een inleiding (waarin het een en ander wordt medegedeeld over het leven van deze - overigens onbeduidende - jurist die na zijn studie en promotie in Leiden achtereenvolgens in Helmstedt, Leiden en Groningen doceerde). Van de *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae* (Groningen, 1654) wordt wel vermeld 'Nachdr. ebd. 1968' (nr. 1446) doch niet dat aan deze facsimile-herdruk een Nederlandse vertaling is toegevoegd.

De samenstellers van de *A-B* hebben de gelukkige gedachte gehad de literatuur over de politieke theoretici en juristen wier werken genoemd worden, direct - in kleine letters - bij deze figuren te vermelden. Een enkele keer is daarbij een vergissing begaan. Zo worden bij de literatuur over de Franeker professor Paulus Buis (1570-1617) onder andere de in 1895 verdedigde dissertatie van Van E verdingen (nr. 1506) en de in 1948 uitgesproken inaugurale oratie van Rogier (nr. 1508) genoemd, terwijl beide geschriften handelen over de Hollandse landsadvocaat Mr. Paulus Buys (1531-1594). Zijn de bewerkers bij de keuze van de bij de verschillende auteurs op te nemen literatuur in het algemeen misschien niet op grote zwaarigheden gestuit, moeilijker te beslissen was vermoedelijk de vraag welke bijdragen 'zum Staatsrecht' (voorzover ze niet tot de bronnen behoren), 'zur Verfassungsgeschichte' en 'zur allgemeinen Geschichte' opgenomen moesten worden. Men krijgt de indruk dat de Althusius-Gesellschaft wat te veel hooi op de vork heeft genomen. Zou het niet beter zijn geweest hiervoor een aparte bibliografie samen te stellen? (Zo zouden misschien ook de meningsverschillen tussen juristen en historici over 'die Bildung von Einteilungskategorien' waarvan het 'Vorwort' (xiii) gewaagt, zijn voorkomen). In ieder geval lijkt mij de keuze van de literatuur over Nederland niet steeds even geslaagd. Het is bijvoorbeeld moeilijk in te zien waarom (nr. 1144) Van Apeldoorns Akademie-mededelingen over *Het Romeinsche recht in Friesland* wel is opgenomen en Gerbenzons artikel 'Enkele nieuwe gegevens over de receptie van het Romeinse recht in Friesland' niet⁹. Waarom van K. de Vries wel een schoolboekje over de middeleeuwse Friese vrijheid (nr. 1065) vermeld en niet zijn dissertatie? Van N. E. Algra treft men een aantal van zijn op de middeleeuwen betrekking hebbende studies aan (alle in de rubriek 'Grafschaft Ostfriesland und Stadt Emden' (nrs. 923-927)), maar zijn proefschrift dat ook voor de kennis van de publiekrechtelijke structuur van Friesland ten tijde van de Republiek van belang is, ontbreekt¹⁰. Helaas mist men ook de *Encyclopedie van Friesland* en J. J. Kalma's *Repertorium Frieslands verleden*¹¹. Bij de literatuur over de Leidse universiteit ontbreken Woltjers artikel over 'De positie van curatoren der Leidse Universiteit in de zestiende eeuw' en de samenvatting van

9. L. J. van Apeldoorn, *Het Romeinsche recht in Friesland* (Amsterdam, 1940); P. Gerbenzon, 'Enkele nieuwe gegevens over de receptie van het Romeinse recht in Friesland', *Tijdschrift voor rechtsge-schiedenis*, XXVII (1959) 133-157.

10. N. E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen, 1966).

11. *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam-Brussel, 1958); J. J. Kalma, *Repertorium Frieslands verleden. Overzicht van tijdschriftartikelen de Friese geschiedenis betreffende* (Leeuwarden, 1955).

Wansinks voordracht 'Monarchisme van Leidse hoogleraren in de politiek tijdens de eerste helft van de 17e eeuw'¹². Daarentegen had om mij het volstrekt waardeloze proefschrift van Mollwo (nr. 1026), een door D. G. Rengers Hora Siccama kritisch doch *freundlich* gerecenseerde geloofsbelijdenis in nationaalsocialistische geest, in rubriek C. 7 wel onvermeld mogen blijven¹³. De Nederlandse gebruiker van de *A-B* zij er verder op geattendeerd dat heel wat literatuur onze noordelijke provincies betreffende juist onder deze rubriek C. 7: 'Grafshaft Ostfriesland und Stadt Emden' (64-77, nrs. 918-1141) van de tweede afdeling opgenomen is. Zo bijvoorbeeld de serie 'Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen' (nr. 1052) en de dissertatie van E. H. Waterbolk (nr. 1070), maar ook publicaties die met Oostfriesland totaal niets van doen hebben (bijvoorbeeld nrs. 981, 1054 en 1085).

Dat de *A-B* misgrepen, vergissingen en lacunes vertoont, het is geen wonder en het is niet mijn belangrijkste bezwaar tegen dit werk. Lastig is dat men bij de vermelding van dissertaties dikwijls niet kan vaststellen of ze nu wel of niet gedrukt zijn. Maar veel ernstiger is dat de titelbeschrijvingen en de opgaven van andere edities dikwijls kennelijk niet op autopsie berusten. Het eerste deel van de *A-B*, de *eigenlijke* 'Althusius-Bibliographie' (1-9), is niet op dezelfde wijze bewerkt als de rest. Van Althusius' geschriften zijn alle edities vermeld die nog te achterhalen waren, terwijl daarbij bovendien werd aangegeven welke bibliotheken van de oude uitgaven een exemplaar bezitten. Hoe handig ook - ik heb er zelf profijt van gehad - , misschien is dit toch wat te veel van het goede, maar in een bibliografie van wetenschappelijke werken van vóór, laat ons zeggen, 1800 behoort mijns inziens wel steeds de bibliotheek te worden vermeld waar het beschreven exemplaar van een bepaalde uitgave berust. Van titels en edities die de bibliograaf niet meer kon opsporen *kan* vermeld worden dat hij het bestaan vermoedt of vermeld vindt in een oudere bibliografie. Daar oude wetenschappelijke geschriften vaak in betrekkelijk weinig bibliotheken bewaard gebleven zijn, heeft de onderzoeker belang bij informatie over de plaats waar hij het gezochte werk kan raadplegen. Bij mededelingen over allerlei niet bestaande edities, zoals men die bij voorbeeld in Dekkers' *Bibliotheca Belgica Juridica* (Brussel, 1951) in zo groten getale aantreft, is hij niet gebaat. Behoeft dit laatste geen nader betoog, het daaraan voorafgaande wil ik wel met een paar persoonlijke ervaringen toelichten.

Het was mij in 1972 bekend dat J. N. Hert (1651-1710) een *Elementa prudentiae civilis* getiteld boekje had geschreven, dat omstreeks 1700, althans vóór 1701, moest zijn gepubliceerd. Ik vroeg het op via de Groninger universiteitsbibliotheek, die er zelf geen exemplaar van bezat, maar het bleek in Nederland niet aanwezig te zijn. Na navraag in het buitenland arriveerde tenslotte, ongeveer vijftien maanden na mijn eerste aanvraag bij de UB Groningen, een exemplaar van de derde druk (Frankfurt am Main, 1712) uit de Forschungsbibliothek te Gotha (DDR). De *A-B* vermeldt wel de eerste en de tweede druk van Herts boekje, maar niet de derde (zie nr. 5565). De opgaven dat de eerste en de tweede druk respectievelijk in 1690 te Giessen en in 1703 te Frankfurt zijn verschenen, kloppen vermoedelijk wel (de in de derde druk herdrukte voorwoorden bij de beide vorige edities zijn respectievelijk gedateerd: Giessen, 6 september 1689 en Giessen, 30 november 1702). Had de *A-B* mij kunnen zeggen welke bibliotheek of bibliotheken een exemplaar van één

12. J. J. Woltjer, 'De positie van curatoren der Leidse Universiteit in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXXVIII (1970) 485-496; H. Wansink, 'Monarchisme van Leidse hoogleraren in de politiek tijdens de eerste helft van de 17e eeuw', *Handelingen van het negenentwintigste Nederlands filologencongres* (Groningen, 1966) 207-208, met discussie (208-209).

13. Recensie in *Nieuw Nederland*, 10 (oktober 1943) 241-265.

van deze beide drukken bezit of bezitten, dan had ik vermoedelijk niet zo lang hoeven wachten. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat ik het dan binnen een paar weken in handen had gehad. In 1970 bijvoorbeeld vroeg de Groninger universiteitsbibliotheek te mijnen behoeve de in 1676 en 1679 verschenen edities van: Ulricus Huber, *De Jure Civitatis libri tres* te leen aan de Sächsische Landesbibliothek te Oresden (DDR). Volgens J. ter Meulen en P. J. J. Diermanse moesten de gezochte geschriften daar zijn¹⁴. Na enkele maanden berichtte de Dresdense bibliotheek de gezochte edities niet te bezitten: de in 1684 verschenen uitgave zou trouwens de eerste zijn. Toen daarop werd geantwoord dat volgens de (voortreffelijke) bibliografie van Ter Meulen en Diermanse wel degelijk edities van 1676 en 1679 in de Sächsische Landesbibliothek moesten berusten, arriveerden ze een paar weken later in Groningen. En van de op bladzijde 8 van mijn proefschrift gememoreerde negentiende-eeuwse Italiaanse editie van Hubers *Praelectiones*, die ik met negatief resultaat tot twee maal toe in Nederland (en daarna in Duitsland en Italië) had laten opvragen, berust, zo vertelde Prof. Mr. R. Feenstra mij later, een exemplaar in de Leidse universiteitsbibliotheek ...

Als nr. 5442 vermeldt de *A-B*: 'SCHEFFER, Joh. Gerh.: Index in libros Grotii de jure belli ac pacis a Boeclero 1657 ed. sine nomine auctoris. Amst. 1670, Jenae 1673, vgl. *BsG 120*', een kennelijk uit de boven genoemde bibliografie van Ter Meulen en Diermanse overgenomen, maar wel heel knullig bekorte titelbeschrijving. Ter Meulen en Diermanse hebben zelf geen exemplaar van deze door Scheffer samengestelde Index kunnen vinden: zij hebben de titel overgenomen uit een lijst van geschriften van Scheffer. Indien zij geen exemplaar van deze Index (die misschien wel nooit gepubliceerd is) hebben gezien, verschaffen de samenstellers van de *A-B* mij in nr. 5442 overbodige informatie. Gesteld echter dat zij er een exemplaar van onder ogen hebben gehad, dan onthouden ze mij informatie waarover ik bijzonder graag zou beschikken. Ik had Scheffers Index wel eens willen inzien ten einde na te gaan of er reden is om aan te nemen dat Böckler, bij wie Huber in de zomer van 1657 heeft gestudeerd, werkelijk in dat jaar college heeft gegeven over *De Jure Belli ac Pacis*¹⁵.

Nu ik het over Huber heb, lijkt het mij goed deze toch al te lang uitgevallen recensie te besluiten met enkele opmerkingen over hetgeen de *A-B* vermeldt over deze Friese jurist (nrs. 1590-1599). Ten aanzien van hem acht ik mij niet volstrekt onbevoegd tot het uitspreken van een oordeel en ik zie niet in waarom in de *A-B* hem toevallig een zo uitzonderlijk slechte (of goede) behandeling ten deel zou zijn gevallen dat de beschrijving van zijn oeuvre daardoor zelfs een schijn van representativiteit zou missen. Korthedshalve zal ik twee van Hubers hoofdwerken - zijn driedelige handboek voor de studie van het Romeinse recht (*Praelectiones Juris Civilis*, nr. 1593) en zijn boek over het Friese recht (de *Heedensdaegse Rechtsgeleertheit*, nr. 1594) - buiten beschouwing laten: het zijn werken die, gezien hun inhoud, aan de periferie van het door de *A-B* bestreken terrein liggen. Voorts moge ik de lezer voor nadere bibliografische gegevens bij het volgende verwijzen naar mijn proefschrift.

Om mij dan bij Huber te bepalen, mijn eerste bezwaar is dat, in een op staatsrecht en politiek toegespitste bibliografie als de onderhavige, ten onrechte niet voorkomen Hubers

14. J. ter Meulen en P. J. J. Diermanse, *Bibliographie des écrits sur Hugo Grotius imprimés au XVIIe siècle* (Den Haag, 1961) 51, nr. 125, aant. 6.

15. Vergelijk Veen, *Recht en nut*, 122-123, 132.

Spiegel van doleantie en reformatie (1672), een anoniem verschenen politiek pamflet, en zijn handboek voor de staatkundige geschiedenis: *Institutiones historiae civilis* (3 delen, 1692; 2e dr. in één deel 1703). Vermelding hadden ook verdiend zijn *Digressiones Justinianeae* (1e dr. 1671, 2e dr. 1688, 3e dr. 1696), zijn (anoniem, zonder vermelding van plaats en jaar [1675] verschenen) *Weeghschaal van redenen etc.*, en zijn *Positiones Juridico-Theologicae de auctoritate sacrae scripturae* (1686). Wel opgenomen is (nr. 1596) het compendium van *De Jure Civitatis: Institutionis* (en niet: *Institutiones*) *Reipublicae liber singularis exhibens summam* (en niet: *summum*) *juris publici universalis, in usum collegiorum privatorum* (Franeker, 1698) en ook wordt vermeld dat dit is herdrukt in de *Opera minora*. Er wordt echter niet bij gezegd dat de in de *Opera minora* bij dit boekje afgedrukte voorrede die is van het - niet in de A-B voorkomende - werkje als onderdeel waarvan het compendium van *De Jure Civitatis* voor de eerste maal verscheen: *Specimen philosophiae civilis, & studendi bonis libris* (1686).

Zeer te betreuren is voorts het ontbreken van Hubers in 1682 verschenen *Auspicia Domestica* - een voor de kennis van zijn denkbeelden buitengewoon belangrijk boekje waarin de auteur allerlei achtergrondinformatie verschaft over en de leidende gedachten uiteenzet van de geschriften die als zijn hoofdwerken gelden. Behalve de bovengenoemde, in de nummers 1593 en 1594 vermelde geschriften behoort daartoe ook zijn boek over het algemeen staatsrecht (*ius publicum universale*): *De Jure Civitatis libri tres* (eerste druk: 1672). Van de twaalf mij van dit werk bekende edities beschrijft de A-B in nr. 1592 de laatste, uitgerekend de enige die voor de studie van Hubers denkbeelden volstrekt onbruikbaar is: het is de hybridische bewerking van de Duitse professor De Lyncker (over wiens merkwaardige proeve van geleerde huisvlijt ik in mijn dissertatie het nodige heb gezegd: *Recht en nut*, 96- 99, 237). Wel wordt erbij verteld dat de in 1694 verschenen definitieve editie van *De Jure Civitatis* in 1708 door Thomasius, en dat een 4e druk in 1713 door Zacharias Huber is 'herausgegeben'. Niet vermeld wordt dat Thomasius' uitgave (Francofurti & Lipsiae, 1708) aantekeningen en een programma van de Herausgeber bevat, evenmin dat de editie van 1713, een herdruk van de tekst van 1694, op verzoek van de Franeker uitgever is aangevuld met een door Zacharias Huber (1669-1732, zoon van Ulrik) geschreven *Specimen responsionum ad selecta quaedam in libros de Jure Civitatis scholia Viri Clarissimi Christiani Thomasiai* (52 blz.).

De drie overige nummers van de A-B waarin geschriften van Huber worden vermeld zijn: 1590: de nuttige, doch slordige en door tal van drukfouten ontsierde uitgave van Hubers *Opera minora et rariora* (Utrecht, 1746), waarin - iets dat niet wordt aangegeven - onder andere de bovengenoemde *Auspicia Domestica* herdrukt zijn; 1595: een tegen de rectorale oratie van zijn collega Perizonius gerichte brochure over een probleem van algemeen staatsrecht, welke, zoals de A-B terecht vermeldt, samen met Perizonius' rede is herdrukt in Hubers *Opera Minora*. Maar het is de samenstellers van de A-B bijvoorbeeld weer niet opgevallen - wat ik hun gaarne vergeef -, dat Hubers brochure in een enigszins bewerkte vorm opgenomen is in de derde druk van *De Jure Civitatis* (Franeker 1694, Lib. I, sectio X, 285-310).

Behoeft het geen betoog dat deze geschriften van Perizonius en Huber thuishoren in de A-B, dat onder nummer 1591: 'Oratio de celebribus juris consultis Frisiis, qui hoc et anteacto saeculo floruerunt. Fran. 1660 u. 1667 vgl. *Dekkers* 85' wordt vermeld, ligt minder voor de hand. Van deze rede heb ik trouwens nooit een afzonderlijke uitgave gezien. Ze is als Oratio VI opgenomen in de *Auspicia Domestica* en blijktens deze publicatie gehouden op 1 juni 1667 bij de aanvaarding van het rectoraat van de Franeker Academie. Ergo is 1) de uitgave van 1660 in ieder geval apocrief, en zijn 2) de bewerkers van de A-B hier kennelijk de

slachtoffers van Dekkers geworden. Blijft de vraag waarom de samenstellers van de *A-B* deze rede nu juist apart meenden te moeten opnemen. Als daarvoor één in aanmerking zou komen, dan zou het toch wel de als *Oratio III* in de *Auspicia Domestica* afgedrukte voordracht zijn: Huber onthult daarin de grondslagen en de achtergronden van zijn in *De Jure Civitatis* vervatte leer van het *ius publicum universale*.

In de drie laatste nummers wordt literatuur opgegeven: de beide weinig diepgaande dissertaties waarop H. H. Tels de eerste maart 1838 te Leiden promoveerde tot doctor in de letteren en de rechten (nrs. 1597 en 1598; vgl. mijn *Recht en nut*, 10-11) en het onbenulligste dat ooit over Huber geschreven is, de Leidse diesrede van W. van der Vlugt (1916, nr. 1599). Dat het kort voordat de kopij voor de *A-B* werd afgesloten op een niet erg opvallende plaats gepubliceerde artikel 'De Dissertationes Politicae van Ulric Huber' van E. H. Kossmann (1971) ontbreekt, is vergeeflijk. De gebruiker wordt voorts door de *A-B* wel op de gedachte gebracht Kolléwijn's studie over de beoefening van het internationaal privaatrecht (1937) en Kossmann's *Politieke theorie* (1960; nr. 1233) te raadplegen, maar er was nog wel heel wat meer te noemen. De Utrechtse dissertatie van Suyling (1893), de Nijmeegse proefschriften van Irmer (1948) en Scholten (1949), Van Genderens Utrechtse dissertatie over de theoloog Herman Witsius (1953), Thijssen-Schoutes studie over *Nederlands Cartesianisme* (1954; nr. 1435) bijvoorbeeld. En niet te vergeten de geannoteerde editie van G. de Wal, *Oratio de claris Frisiae jureconsultis* (Leeuwarden 1825, nr. 1069).

Indien de samenstellers van de *A-B* niet steeds de beste edities van Hubers werken hebben beschreven en publicaties van en over hem die niet mochten ontbreken onvermeld hebben gelaten, kortom niet zo'n gelukkige hand hebben gehad bij het doen van een keuze uit de geschriften van en over Huber, dan is hun dit nauwelijks kwalijk te nemen. Redelijkerwijs valt hun slechts te verwijten dat zij een doel hebben nagestreefd dat geen bibliograaf kan realiseren. Tenzij het te bewerken terrein zeer beperkt is, is het nu eenmaal niemand gegeven goed te selecteren, indien de selectie niet plaats vindt volgens zuiver formele criteria.

Summa summarum: de *Althusius-Bibliographie* is bepaald niet perfect, maar wij moeten de samenstellers dankbaar zijn voor het door hen verrichte monnikenwerk. Want het gebodene bevat een schat van anders niet altijd gemakkelijk te verwerven informatie. En wie het eenmaal heeft, zal dit even kostelijke als kostbare hulpmiddel, ondanks de gebreken die het aankleven, niet gaarne meer missen. Schrijver dezes zou er tenminste wel 400 gulden voor over hebben gehad.

Recensies

L. G. Dalhuisen, P. A. M. Geurts en J. G. Toebes, ed., *Geschiedenis op school in theorie en praktijk* (2de druk, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977).

Al weer geruime tijd geleden vroeg de redactie mij om de eerste druk van *Geschiedenis op school* (van 1976) te bespreken; sindsdien verscheen de tweede, en het ligt voor de hand dat ik mijn bespreking hieraan zal wijden.

Tot voor kort waren de Nederlandse geschiedenisleraren voor theorie en receptuur aangevoerd op buitenlandse handboeken en monografieën en op een aantal publicaties van eigen bodem, die meestal in *Kleio* verschenen waren. De eerste hadden als groot nadeel, dat de auteurs ervan zich oriënteerden op de vakleerplannen en de schoolorganisatie in eigen land; de tweede vertoonden - uiteraard - geen onderlinge samenhang.

In 1975 vond een studieconferentie plaats ter bespreking van een aantal ontwerpen voor lesbrieven - een soort artikelen - ten dienste van de her- en bijscholing van eerste graadsleraren. Deze lesbrieven kregen toen hun definitieve vorm. Al spoedig kwam men op de gedachte om deze vakdidactische bijdragen op een geordende wijze te presenteren aan een wijder publiek dan alleen de eerste graads cursisten. Een redactie vormde zich, in 1976 verscheen *Geschiedenis op school in theorie en praktijk*. Spoedig, in 1977, volgde een tweede druk.

Gezien de toestand op het terrein van vakdidactische lectuur voor Nederlandse geschiedenisleraren mag men, dunkt me, met betrekking tot het onderhavige werk twee vragen stellen: 'Voldoet het aan de eis dat het refereert aan de Nederlandse schoolsituatie?' en 'Vertoont het boek voldoende samenhang?' Wat de eerste vraag betreft, kan het antwoord betrekkelijk kort zijn. Immers, de verschillende auteurs - vrijwel allen mensen uit het veld of goed geïnformeerd daarover - zijn duidelijk uitgegaan van de Nederlandse situatie; hun analyses berusten erop, hun vingerwijzingen zijn in overeenstemming met de geldende normen en voorwaarden. Toch valt er nog heel wat te wensen. Er is geen aandacht besteed aan de differentiatie die in ons schoolsysteem gegeven is, met andere woorden er is geen poging gedaan om systeem te brengen in de verschillen die er ongetwijfeld zijn tussen VWO, HAVO en MAVO, om het bij deze schooltypen maar even te laten. Vervolgens is de bijzondere situatie in het LBO - een vak aardrijkskunde/geschiedenis op de lessentabel, maar geen vakleerplan met een herkenbare historische component - niet in ogenschouw genomen. Tenslotte, het uiterst belangrijke probleem van de vakkenintegratie (een paar trefwoorden: 'wereldoriëntatie', 'mens- en maatschappijwetenschappen', 'middenschool') krijgt geen enkele aandacht. Kortom, het boek samengesteld uit materiaal ten behoeve van eerste graads leraren, is in belangrijke mate een VWO-boek gebleven. Dit maakt het minder bruikbaar voor de vele duizenden die in het tweede en derde graads gebied lesgeven, en voor de vele honderden die zich op een loopbaan daar voorbereiden.

Wat de tweede vraag betreft, er is ongetwijfeld formele samenhang. Na een algemene on-